

DROBTINICE IZ ZGODOVINE ŽELEZNIKOV
V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Prispevek imenujem drobtinice zato, ker bodo to res le drobtine velikega kosa celotne zgodovine Selške doline ali samo Železnikov v 19. stoletju, ki še čakajo na delo zgodovinarjev. Prispevek je nastal na osnovi izpiskov prof. Jožeta Dolenca iz raznih slovenskih in nemških časopisov in knjig, kjer se omenjajo Železniki. Kakšno in katero gradivo je bilo uporabljeno, je razvidno iz opomb.

Železniki so bili kot fužinarski kraj zmeraj enota zase — pa naj je to bilo v svetni ali cerkveni oblasti. Upravne meje so ponekod potekale prav smešno. Tako so npr. Škovine, ki so bile agrarne, spadale v katastrsko občino skupaj z Droboslico, Podlonkom in Prtovcem in ne v katastrsko občino Železniki. Podobno je bilo glede župnijskih meja. Škovine, ki so tik župnijske cerkve v Železnikih, so spadale farno do leta 1920 pod Selca. Jesenovca pa je bil vedno štet k Železnikom, čeprav je tu bil en manjši gruntar (s 4,88 ha obdelovalnega polja) in en kajžar. Drugo vse je pripadalo fužinarjem, pa naj je bil to obdelovalni svet v dolini ob Sori ali gozdovi nad Jesencem.¹

Do konca 18. stoletja so fužine v Železnikih še kar dobro uspevale, potem pa so začele propadati, kar je trajalo celo stoletje. Nihče jim ni dal pravega zdravila. Prvi udarec je bil v času ilirskih provinc, ko so bile zaprte meje zaradi vojn. Naslednji udarci pa niso bili tako enkratni, toda bili so toliko težji. Vedno bolj se je čutila na našem trgu konkurenca švedskega, angleškega in nemškega železa oziroma jekla. Leta 1852 je bilo švedsko jeklo v Trstu cenejše kot pa avstrijsko.² Manjkalo je kapitala, ki bi bil moderniziral proizvodnjo tako železa kot raznih izdelkov. Poleg tega so zadevale Železnikarje pogosto še razne elementarne nesreče, ki so jih še toliko bolj občutili zaradi svoje revščine. Najhujši so bili pogosti požari. Več jih je bilo konec 18. stoletja. 23. maja leta 1822 je začelo goreti v Gorenjem koncu (danes Na plavžu). Požar se je razširil zaradi močnega vetra v četrte ure skoraj na vse Železnike. Pogorela je tudi Češnjica in Studeno. Po kroniki kranjskega župnika naj bi bil veter zanesel gorečo desko celo na most čez Savo pri Kranju. Nepoškodovani sta ostali le dve hiši in notranjost cerkve sv. Frančiška. Povsem pa je zgorela župna cerkev. Zgorel je tudi večji del župnijskih listin. Pogorelo je 146 hiš, obe fužini, 62 vigenjcev z vsemi stranskimi obrati. Ogenj je uničil prav tako pokrit most čez Soro. Škodo so ocenili na 204.764 forintov. Dotlej so imeli Železniki zelo ozke ulice in prehode, po tem požaru pa so jih razširili po zamisli inženirja Zajkota in od takrat imajo približno današnjo podobo.³ 1855 so bile vse hiše, 137 po številu, zidane, razen ene. Hiše v Gorenjem koncu so po požaru 1846⁴ pokrili z opeko in skrilnatimi ploščami, medtem ko so bile hiše na Trnju in Racovniku še vedno v glavnem krite z deskami.⁵

Kot prej so se tudi še sredi 19. stoletja Železnikarji pa tudi delno okoličani pečali s fužinarstvom in kovaštvom. Imeli so fužine na Racovniku, v Gorenjem koncu in na Jesenovcu. Vsaka fužina je imela veliko kladivo (norca) za obdelavo železa. Zaposlovala je okoli 10 ljudi. Drugi so delali v petih valjarnah — frišerskih pečeh (Wallschfeuer) in petih cajnovkah (Zeinhammer). Vseh ognjev — ješ je bilo 108 in ob njih po dve nakovali. Pri nakovalu sta delala žeblje mojster in hlapec.

Leta 1855 so bile vse naprave last več deležnikov. Vsaka fužina je imela svojega vodjo, izvoljenega po deležnikih, ki so imeli pač glede na število deležev več ali manj ješ oziroma kovačev. Že takrat je bilo vidno, da so imeli večino deležev Globočniki, kajti zgornjo fužino je vodil Jakob, spodnjo pa Jožef Globočnik.⁶ Za leto 1858 imamo podatke, da je delalo na Jesenovcu 36 delavcev v dveh topilnih pečeh in valjarni za pridobivanje finega železa. Lastniki so bili Globočniki.⁷ Leta 1866 so imeli 61 od vseh 96 deležev pri fužinah. Počasi so vse dobili v svoje roke. Leta 1866 pa so bili še deleži Levičnika, Koblerja, Peternelja, Warla, Gašperina, Kreka, Bonclja in Klobčiča.⁸

Kovali so vsi: moški, ženske in otroci od 8. ali 10. leta dalje. Za razliko od fužinarjev v drugih krajih so delali od polnoči do poldneva. Počivali so popoldne in zvečer. Nekateri so se prizadevali — pa ne delavci, ki niso hoteli opustiti tega delovnega ritma — da bi delovni urnik spremenili, a niso uspeli. Opoldne je nesel vsak mojster svojemu gospodarju — delničarju — tisti dan izdelane žeblje. Tam je dobil oglje in cajne — železne palice za naslednji dan. Za vsak dan je dobil listek, na katerem je pisalo, koliko je zaslužil. Plačo so dobivali trikrat na leto, na podlagi predloženih listkov. Seveda so od zaslužka odšteli, kar so prej pobrali na račun za hrano.

Letno so sredi 19. stoletja naredili nad 5000 centov žebeljev v vrednosti okoli 100.000 goldinarjev (primerjaj s škodo ob požaru leta 1822). Transportirali so jih v sodčkih ali zabojih v Italijo, Trst, na Hrvaško, v Bosno, Ogrsko in drugam. Za kritje porabljenih surovin-železa so morali uvažati železo od drugod, saj je bila domača produkcija le okoli 3200 centov surovega železa (grod-lja). Kupovali so ga na Savi, v Kropi in na Koroškem. Zanimivo je, da so Kroparji zaradi bolj drobnih in finih izdelkov kupovali železo na tujem, doma napolnjenega pa so prodajali Železnikarjem.⁹ Tovorili pa so Dražgošani prek Dražgoš in Rudnega. Posamezen konj je prinesel 2 do 3 cente.¹⁰ Sami Železnikarji so najboljšo rudo, rjavi železovec (bobovec) kopali na Jelovici. Transportirali pa so rudo še z Ratitovca, Smoleve in Horjula. Ruda iz Smoleve je bila najslabša, zato so jo rabili za mehčanje drugih bolj trdih rud. Vseh rudokopov je bilo v 50. letih 19. stoletja 35.¹¹ V letih od 1850 do 1852 so celo v sodih vozili žlindro s Štalce nad Češnjico, da so jo topili, čeprav ni dala mnogo železa.¹²

Uporabljali so mehko in trdo oglje. Letna poraba je bila sredi stoletja okoli 65.000 žirgeljnov oziroma okoli 140.000 vaganov-mernikov.¹³ Vozili oziroma vlačili so ga iz vse okolice, največ pa seveda iz Jelovice. Leta 1855 je bilo zaposlenih z nabavo oglja okoli 180 ljudi: drvarji, oglarji, vlačilci, prekupci.¹⁴ Fužinarji so imeli precej svojih gozdov. Sredi 19. stoletja, potem ko so se pobotali z blejskim gospostvom glede gozdov na Jelovici, so imeli trdno v rokah 2545 oralov gozda (1463,37 ha)¹⁵

Že za leto 1858 vemo, da se je že hudo občutila konkurenca belgijskih žebeljev.¹⁶ Leta 1862 se je dopisnik Novic pritoževal nad slabo kupčijo železa v Trstu in zaradi tujih vojn ter prekucij.¹⁷ Enako je bilo še leta 1864. Čez štiri leta je bilo veliko pomanjkanje oglja.¹⁸ Poleg tega so prihajali v Železnike ved-

no pogosteje »popotni rokodelci — berači« z dovolilnicami. Novice so zato svetovale duhovnikom in županom, ki so izdajali take dovolilnice, naj jih napišejo vsaj v slovenskem jeziku, da jih bodo ljudje razumeli.¹⁹

Sprva so pomanjkanje in stiske povzročale razne vremenske nezgode: poplave, požari ali zamrznitve. Dne 29. novembra 1861 je pogorela do tal fužina na Racovniku.²⁰ Naslednje leto pomladi so jo začeli zidati.²¹ Leta 1858 so za tri mesece zamrznila kolesa, tako da so stale fužine in mlini.²² Iz enakih vzrokov so mirovala leta 1880 od decembra do februarja vse tri fužine: na Racovniku, v Gorenjem koncu in na Jesenovcu. Prav tako je počivalo delo v kovačnicah. Celo moke je bilo težko dobiti, zaradi mlinov, ki so bili vsi v ledu.²³ Leta 1891 so prav tako ostali fužinarji brez dela od božiča do konca januarja zaradi mraza.²⁴ Našteti so samo nekaj takih primerov.

Čeprav so fužinarji na razstavi na Dunaju 1873. leta dobili pohvalno pismo za surovo in kovano železo,²⁵ je bila kupčija čez nekaj let povsem na tleh. Železo je sicer še nekako šlo, žebli pa so zaradi tuje konkurence ležali po skladiščih.²⁶ Leta 1880 je celo deželni predsednik Andrej Winkler pokazal zanimanje za valjarno na Jesenovcu,²⁷ toda razmere se niso uredile. Leta 1874 je bilo v Gorenjem koncu še vedno 53 ješ, na Racovniku pa 60. Toda s tem še ni rečeno, da so vse delovale. Leta 1881 je povodenj odnesla jez za spodnjo fužino — na Racovniku. Ker je plavž tedaj gorel in da je pogorel do konca, je bilo potrebno še kakih 27 ur. Zato je 24 mož gonilo »kolo sapnega stroja« menjaje na vsakih 10 minut po sedem mož. Na Racovniku je tedaj ostalo delo še v 16 kovačnicah, od 28, ki so prej delale. Takrat je voda odnesla na cesti Zali log—Železniki štiri mostove, od katerih so bili trije pokriti.²⁸

Kljub pozidavi fužine, je taljenje rude na Racovniku kmalu zamrlo. Josip Levičnik v svojem spisu o Železnikih v letu 1898 piše, da »v spodnjem plavžu že dolgo ne topijo rude«. Plavž v Gorenjem koncu pa so konec 19. stoletja predelali na »vročo sapo« (Warmer Wind) ter ga malo dvignili. S tem so dosegli res malo več uspeha pri taljenju, vendar kriza fužinarstva s tem ni bila rešena. Leta 1898 sta na Racovniku delali samo še dve kovačnici (vigenjca), v katerih so kovali na tri ješe. Več vigenjcov je bilo podrtih. Še leta 1864 je bilo tu 64 ješ, v katerih je delalo 244 kovačev, leta 1894 pa samo še 32. Malo bolje je bilo v jesenovški fužini, v kateri so kovali železo in izdelovali šine, drobne štiriogelne cajne (Zeineisen) za izdelavo žebeljev, debelejšje štiriogelno železje (Gittereisen) za omrežje pri oknih (Fenstergitter)« in drugo.²⁹ Plavž v Gorenjem koncu so zadnjikrat zakurili leta 1902.* Obstajala pa je še valjarna na Jesenovcu.³⁰ Dokončno pa so nehali kovati v Železnikih junija leta 1909.³¹

Zaradi slabega zaslužka ali pa sploh brez zaslužka so morali kovači iskati zaslužek drugod. Po okupaciji Bosne leta 1878 je odšlo precej ljudi iz Selške doline, zlasti iz Selc in Železnikov, v Bosno.³² Konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja pa so odhajali v razne smeri: v Kropo, v tovarne v Ljubljano ali na Savo. Nekaj jih je postalo dninarjev.³³ Odhajali so tudi na Reko in v Trst.³⁴

Po ljudskem štetju leta 1857 je bilo v Železnikih 135 hiš s 1245 prebivalci. Od tega jih je bilo 332 najemnikov oziroma družin, 108 je bilo zemljiških in hišnih posestnikov. Osem jih je plačevalo po 400 goldinarjev davka, 340 je bilo pomožnih delavcev in 215 dninarjev. Imeli so 63 krav ter 24 konj.³⁵ Čez tride-

* Nekateri navajajo letnico 1901. Mama Dragice Demšar pa je vedela povedati, da je plavž zadnjikrat gorel tisto leto, ko se je ona poročila, to pa je bilo leta 1902. Op. uredn.

set let oziroma točno leta 1891 so našli tu skoraj 150 ljudi manj — 1058. Od teh so jih šteli 817 za domačine, 241 pa za tujce. Poznalo se je hudo pomanjkanje zasluzka, zato so redili več živine. Imeli so 29 konj in celo 98 goved, 2 kozi, 9 prašičev in 27 čebelnih panjev.³⁶ Leta 1881 je vsa Selška dolina imela 8125 prebivalcev, in sicer: Železniki 1475, Selca 3337, Sorica 1110, Sv. Lenart 643, Zali log 606, Bukovščica 493 in Dražgoše 461.³⁷

Povsem razumljivo je, da je bil socialni položaj ob nezadržnem propadanju fužin zelo slab. Tisto, kar je zapisal dopisnik Novic 1855. leta, da »kdor pridno delati hoče, prav lahko živi«, ni več veljalo za kovače v Železnikih v drugi polovici 19. stoletja.³⁸ Kakor hitro je prišlo do zastojev dela iz kakršnihkoli vzrokov, je glavna hrana postala koruza ali pa še te ni bilo,³⁹ največ so jedli koruzne žgance, sok, podmet in močnik (podmetenec), le redko meso.⁴⁰ Otroci so bili prepuščeni sami sebi ali pa so jih jemali starši s seboj na delo. Učitelj v Železnikih se je že leta 1856 prizadeval po češkem zgledu za varstvo otrok v času, ko so starši na delu ter da se prepove beračenje, zlasti ponoči po vigenjcih.⁴¹ Zaradi pomanjkanja oziroma podhranjenosti je pomrlo mnogo otrok. Leta 1863 je ob razsajanju boleznimi umrl skoraj vsak dan kdo, največ pa seveda otrok.⁴² Fužinarji so imeli svojo bolniško blagajno,⁴³ toda zgodilo se je, da so bili dalj časa brez zdravnika.⁴⁴ Včasih so dobili od deželne oblasti kako pomoč v hrani. Leta 1890 je poslal deželni odbor zaradi revščine 1000 kg koruze in krompir, nekdo jim je poslal 10 goldinarjev, da so jih razdelili med 20 siromakov.⁴⁵ Doma so gojili le nekaj malega, v glavnem sočivje, vse drugo pa so kupovali — večinoma pri delničarjih fužin. Vsak četrtek je bil tržni dan. Štirikrat na leto pa je bil sejem za blago in živino, in sicer na dan sv. Antona (17. januarja), velikonočni torek, na dan sv. Lovrenca (10. avgusta) in na dan sv. Andreja (30. novembra).⁴⁶

Za upravne posle je skrbel župan. Često so bili to Globočniki. Za red in mir je odgovarjal desetnik s štirimi žandarji. Gozdni nadzornik je bil zaradi pomena lesa za fužine.⁴⁷ Že sredi 19. stoletja so imeli svojega poštarja,⁴⁸ 1881. leta pa je bila že vzpostavljena vsakodnevna poštna zveza s Škofjo Loko, Kranjem in Ljubljano.⁴⁹ Leta 1898 so ustanovili lastno požarno brambo s 50 uniformiranimi gasilci. Brizgalno so sicer imeli že od velikega požara leta 1822 in večjo od leta 1888.⁵⁰ Dne 18. avgusta 1898 je bila blagoslovitev novega gasilskega doma in orodja.⁵¹

Leta 1865 so ustanovili župnijsko knjižnico.⁵² V treh letih so na novo postavili župno cerkev sv. Antona, tako da so jo posvetili leta 1874. Stroški zanjo so znašali prek 70.000 goldinarjev.⁵³ Leta 1876 je domačin-duhovnik Anton Jerala v testamentu zapustil študentom iz Železnikov ustanovo s 4000 goldinarji in 1000 goldinarjev za uboge.⁵⁴ Sredi osemdesetih let so ustanovili Bralno društvo.⁵⁵ Konec stoletja je brati in pisati znalo 566 ljudi, samo brati pa 103.⁵⁶ Glede visoke nacionalne osveščenosti nam kažejo volilni rezultati in naročništvo raznih knjig, časnikov in revij. Leta 1900 je Narodna stranka pri občinskih volitvah zmagala v vseh treh razredih.⁵⁷ Članov Mohorjeve družbe je bilo leta 1898 kar 120. Brali so razne osrednje slovenske časopise, kot so bili Slovenec, Slovenski narod, pa tudi druge: Sočo, Edinost ter nemške Welt Blatt in Laibacher Zeitung.⁵⁸

Anton Koblar je leta 1892 zapisal, da je trg Železniki podoben »lepi, potapljajoči se ladji, kateri prete sovražni valovi sveta«. Ko je videl, da je fužinarstvo na tleh, je želel, pa ne samo on, da bi kak bogat rojak ali država znala

»porabiti izvrstne vodne sile in pridne roke Železnikarjev in sezidati na tem kraju druge tovarne.«⁵⁹ Ta želja se je v polni meri uresničila šele po drugi svetovni vojni.

Opombe

1. P. Blaznik: Kolonizacija Selške doline Lj 1928, str. 70—84. — 2. Novice 1852, str. 384. — 3. Novice 1855, str. 38, 39 rokopis J. Globočnika o Železnikih, Müllner o železarstvu na Kranjskem: (Das Eisen in Krain) in Argo 1899, str. 169. — 4. Novice 1852, str. 42. — 5. Novice 1852, str. 42. — 6. Novice 1852, str. 42, Anton Globočnik: Rudarski in fužinarski kraj Železniki, Lj. 1867 (v nemščini). — 7. Novice 1858. — 8. Isto kot op. 1 in 6. — 9. Novice, 1855 str. 42. — 10. Novice, 1900 str. 298/9. — 11. Novice, 1855 str. 47. — 12. Argo, 1899 str. 105. — 13. Isto kot op. 6. — 14. Novice, 1855 str. 47. — 15. Isto kot op. 1. — 16. Isto kot op. 6. — 17. Novice, 1862 str. 430. — 18. Novice, 1868 str. 30. — 19. Novice, 1864 str. 189. — 20. Novice, 1869 str. 183. — 21. Novice, 1870 str. 147. — 22. Novice, 1858 str. 10. — 23. Novice, 1880 str. 46. — 24. Novice, 1891 str. 14, 29. — 25. Novice, 1873 str. 288. — 26. Novice, 1876 str. 31 in Novice, 1878 str. 381. — 27. Novice, 1880 str. 348. — 28. Novice, 1881 str. 274. — 29. Rokopis Josipa Levičnika: Železniki v letu 1898. — 30. Dopolnitev prevajalca Antona Globočnika: Rudarski in fužinarski kraj Železniki. — 31. Podatek iz zapiskov Joža Dolenca, toda brez navedbe citata. — 32. Novice, 1879 str. 31. — 33. Isto kot op. 30. — 34. Anton Koblar, Dom in svet 1892 str. 271-73. — 35. Isto kot op. 6. — 36. Novice, 1891 str. 19, 29. — 37. Novice, 1881 str. 62. — 38. Novice, 1855 str. 47. — 39. Novice, 1858 str. 110. — 40. Zgodnja Danica, 1904 str. 56. — 41. Novice, 1856 str. 182. — 42. Novice, 1863 str. 420. — 43. Novice, 1893. — 44. Novice, 1893. — 45. Novice, 1891 str. 29, 46, 102. — 46. Novice, 1855 str. 47. — 47. Isto kot op. 46. — 48. Isto kot op. 46. — 49. — Novice, 1881 str. 62. — 50. Isto kot op. 30. — 51. Novice, 1898 str. 312. — 52. Novice, 1865 str. 401. — 53. Isto kot op. 35. 54. Zgodnja Danica, 1879 str. 403. — 55. Ni navedeno, od kod je Jože Dolenc dobil podatke. — 56. Novice 1891, str. 14, 29. — 57. Novice, 1900 str. 289. — 58. Isto kot op. 30. — 59. Isto kot op. 35.